

Dini Düşüncede Yaşanan Stresin (Şüphe, Uyumsuzluk, Çelişki v.b.) Boyutları

Üzeyir Ok*

ABSTRACT

This study ventures to sketch the dimensions of the stress in religious thinking among students in secondary schools and theology departments. As a result of review of related literature and employment of surveys with a total of 1252 respondents and interview with 15 participants, the percenta.g.e. of those who experienced intense religious stress, the types, the source, the content, the ways of resolution, the duration and the period of religious stress were identified. Finally, the possible challenges the students were exposed were delineated and certain ways to overcome these problems were outlined with some suggestions for further research in the future.

KEYWORDS: *religious stress, adolescent, early adults, Islam, religious doubt, tension and contradictions, theology.*

GİRİŞ

Dini konuların, özellikle o konuda eğitim görenler başta olmak üzere, dünya görüşü geliştirme aşamasını yoğun yaşayan ergenlerin ve ilk yetişkinlerin yaşamında önemli bir yeri vardır. Düşüncede yaşanan gelgitlerin sık rastlandığı yaşam aşamalarında, din gibi soyut ve metafizik konularda şüphe, kafa karışıklığı ve belirsizlik gibi durumlara sık rastlanır. Düşüncede yaşanan bu türden gerilim ve çelişkilere, Parks'ın belirttiği gibi (1986), uyumsuzluk, kargaşa, şaşkınlık, kayıp ve boşluk duyguları sık sık eşlik etmektedir (s.51). Bu nedenle, bu deneyimlerle karşılaşan öğrenciler *bakıma* ve baş etme stratejilerine ihtiyaç duyarlar. Gerçekte, bütün dini geleneklerde ergenler ve ilk yetişkinler arasında zihinsel gerilim ve çelişkilere rastlamak mümkündür. Buna paralel olarak kayda değer her din eğitimi sisteminin, bu tür güçlükleri aşmak için yöntemler geliştirmeleri beklenir. Dolayısıyla, Türkiye'deki din eğitiminin; öğrencilerin bu tür zihinsel durumlarla başarılı bir biçimde baş etmeleri için gereken desteği sağlamaya hazır olup olmadıkları sorgulanmalıdır.

Bilişsel gerilim ve çelişkiler, din psikolojisi literatüründe genellikle "dini şüphe" olarak ifadesini bulur. "Dini şüphe" kelimelerinin yanında bazı yazar-

* *Yrd. Doç. Dr.*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dini Psikolojisi Anabilim Dalı

ların aynı ya da benzer bir zihinsel durumu ifade etmek için “çelişki” “sorgulama” “uyumsuzluk” gibi diğer kavramları kullandığına rastlamak ta mümkündür. Bu farklı kullanımlar, geleneksel olarak “dini şüphe” diye isimlendirilen olgunun görünenden daha karmaşık ve çeşitli bir olgu olduğu konusunda ip uçları vermektedir. Bu nedenle bu çalışmada bu kavramların en azından büyük bir kısmını kapsayabilmek ve bu ifadelerin tamamen birbirinden bağımsız olmadığını ima etmek için şemsiye bir ifade olarak “dini stres” kelimeleri kullanılacaktır. Kaldı ki stres kavramını bu çalışmada olduğu gibi (çelişki, depresyon, takıntı, kızgınlık, kaygı vb.) bir dizi kavramların tamamını ifade etmek için kullanan yazarlar olmuştur (bkz. Fisher, 1994, s.1; Cofer ve Appley, 1964 – Dobson, 1981, s.9’dan naklen). Bu kavramsal açıklamanın yanında, konunun bir de kuramsal çerçevesinin belirlenmesi ihtiyacı bulunmaktadır.

Dini stres konusunun çalışıldığı bir takım teoriler bulunmaktadır. Bunlar arasında uyumsuzluk (dissonance) teorisi (bkz. Festinger, Riecken, & Schachter, 1956; psikanaliz (bkz. Helfaer, 1972), inanç gelişimi teorisi (bkz. Brown, 1981) örnek olarak gösterilebilir. Gerçekten de böyle soyut zihinsel bir durumun kavramsallaştırılması için, bir teorik çerçeveye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışmada az da olsa kullanılacak kavramlar, daha ziyade bilişsel psikolojiden ve özellikle Pia.g.e.t geleneğinden ve geniş oranda ondan ilham alınarak geliştirilen inanç gelişimi teorisinden (Fowler, 1981) ödünç alınacaktır. Ayrıca bazı yerlerde sosyo-kültürel aktivite teorisinden de yardım istenecektir. Bu çerçevede konunun iyi anlaşılmasına katkıda bulunabilecek bazı kavramlara, bu aşamada kısaca netlik kazandırılması gerekmektedir.

İnsan düşünmesi, doğumdan sonra başlayarak gelişen ve birbiriyle etkileşim ya da ilişki halinde olan şemalar/kavramların sistematik bir organizasyonu çerçevesinde gerçekleşmektedir (Rokeach, 1960). Bilişsel elemanlar diye isimlendirilebilecek bu şemalar arasında, denge ve uyum bulunması zihinsel bir gereksinimdir (Festinger, 1957). Ancak sürekli dış dünya ile etkileşim halinde bulunan kişinin zihinsel şemaları ya da içeriği genellikle ‘denge bozulması’ (disequilibrium) nedeniyle dumura uğrar. Diğer bir söyleyişle hepsi bilişsel, veya biri bilişsel diğeri davranışsal şemalar birbirleriyle çelişebilirler. Sonuçta kişi, kendi inanç sistemini, bir bütün olarak yada kısmen yeniden güncelleme veya organize etme ihtiyacı duyabilir. Zihindeki bu denge bozulması ile Pia.g.e.t’nin *uyum* (adaptation), *özümleme* (assimilation – yeni şeylerin mevcut bilişsel kalıp ve şemalara uygunlaştırılması yoluyla öğrenme) ve *uygu* (accommodation – yeni şeylerin zihinde yeni kalıp ve şemalar yaratarak ya da var olanlarını genişleterek öğrenilmesi) diye isimlendirdiği yöntemlerle baş edilmeye çalışılır.

Bilişsel psikolojik yaklaşımda düşünme, birlikte düşünülmesi gereken iki ayrı düzeyde ele alınabilir: yapı düzeyi ve içerik düzeyi. *Yapı/kalıp*, düşüncenin içeriğindeki değişmeye rağmen genellikle fark edilemeyen ve düşünme biçimini etkileyen *düşünme biçimleri ya da tarzları* için kullanılan mecazi bir kavramdır. Düşünme, içerikteki sık değişmelerle karşılaştırıldığında, bilin-

çaltında seyreden yapı düzeyinde daha az ve zor fark edilir biçimde yaşam boyu şekillenmeye devam eder. Düşüncenin yapısal yönü, inanç gelişimi teorisinde birden çok yapının birlikte ahenkli bir bütün oluşturduğu *aşamalar* adı verilen dönemlerle ifade edilir.

Bu çalışmada kullanılan “inanç” kelimesi ile kastedilen, bir kişinin bir sosyal grup içerisinde, onlarla birlikte ve yine onlarla etkileşim halinde, farkında olarak veya olmadan en çok değer verdiği ya da kendini adadığı bir “en üst” düzeydeki *değer merkezi çerçevesinde yaşamını anlamlandırması, yaşama değer vermesi* ve çevresinde olup bitenleri *oluşturucu-bilmesidir* (constitutive-knowing) (Fowler, 1981). Bu inanç tanımı, bir *iman* tanımı değildir. Yani burada üzerinde durulan inanç kavramı ile tanımlanmak istenen olgu, sadece İslam, Hıristiyanlık, Budizm gibi belirli bir kurumsal dine yönelik bir bağlanmayı değil, genel olarak bütün insan bağlılık eylemleri için geçerli olabilecek bir durumdur ki bu da bir kelimeye indirgemek gerekirse *anlam-oluşturma* olarak nitelendirilebilir. Çünkü anlam-oluşturma (çoğunlukla onlar içinde dile getirilse de) sadece geleneksel dinlere özgü bir olgu değildir.

İnsanın anlam oluşturmasında *göstergesel araçlar* (semiotic tools), önemli bir yere sahiptir. İnsan anlam oluşturma amacıyla hem içinde bulunduğu grupla hem de en yüksek değer merkezleri ile etkileşimini, geniş anlamda *dil* denen çok önemli bir gösterge sistemini *araç* olarak kullanmak suretiyle sağlar. Bu yüzden geleneksel dini düşünce sistemleri, uzun yıllar biriktirerek, seçerek, ayıklayarak oluşturdukları zengin gösterge birimleri (kutsal metinler, ayinler vs.) ile anlam oluşturmada önemli kaynak ve anlam oluşturmak için aracı işlevi görürler. Bu kavramsal ve kuramsal çerçeveyi sunmanın amacı, dini stres konularının (yoğunluğu, süresi, biçimi, etkileyen faktörler vs.) daha iyi ifade edilmesine zemin hazırlamaktır.

Belirli bir dini öğretinin unsurları, dar mantıksal anlamda tutarlı olabilir veya olmayabilir. Bu, doğrudan teolojik bir konudur. Buna karşılık bir kişinin bu dini unsurları algılaması, kişinin kendine özgü mantık yürütme biçimi içerisinde tutarlı olabilir veya olmayabilir. İşte bu nokta din psikolojinin inceleme alanına girmektedir. Bir kişinin bilişsel tutarlılığı konusundaki kriter, o kişinin teolojik inançları algılama biçimi olarak düşünülürse, belirli bir dinin prensipleri ile o kişinin düşüncesi arasında tutarsızlık durumu bakımından 3 tür ilişki bulunabileceğinden söz edilebilir (Piker, 1971, s.216) (tabi ki bütün bu üç ilişki, kişinin kendi bilişsel unsurları ile harici teolojik unsurlar arasında bir farkındalık geliştirdiği varsayımına dayanmaktadır. Bunun aksi olarak kişi bunları fark etmeyebilir de): (a) kişinin düşüncesi ya da inancı tutarlı olmayabilir fakat, dini öğretinin doğru bir yansıması olabilir de olmayabilir. (b) kişinin düşüncesi tutarlı olabilir fakat yine aynı şekilde dini öğretinin doğru bir yansıması olabilir veya olmayabilir. (c) üçüncü ihtimal ise, hem kişinin kendi düşüncesinde tutarlılık olmayabilir hem de öğretilde tutarlılık olmayabilir. Özellikle bu üçüncü seçenekteki aşırı haliyle düşünüldüğünde bile, böyle bir durum kişinin kafasında bilişsel çelişki oluşturmayabilir (s.228). Piker, işte tam bu noktada şu önemli soruyu sorar: “Nasıl oluyor da insanlar,

farkında oldukları halde her iki yönden de (hem kişinin düşüncesinde hem de teolojik sistemde) tutarsız veya çelişkili inançlarını devam ettirebiliyorlar?" (s.224). Piker'in bu soru için önerdiği cevap şöyledir: insan düşüncesi, anlam sisteminde dar Aristo standardındaki tutarlılıktan ziyade *ahenk* arzulamaktadır. Ahenkle kastedilen, inananların kendi rehber aldığı inançlarının doğru olduğu konusundaki kanaatlerini sürdürme tutumlarıdır (s.24). Açıkça (biri zihinsel diğeri teolojik) çelişkili iki unsurun aynı zihinsel sistemde sürdürülmesinin bir nedeni de, kişinin yaşayarak oluşturduğu psikolojik *mahzeninde*, dışarıdan bakıldığında çelişkili de olsa, o inanca bağlanmak için güçlü bir alt yapının yerleşmiş olması olabilir. Çünkü kişi belirli inançları sadece bir kez görüp duymakla öğrenmez, bu öğrenme kültür içinde defalarca ağır pekiştirmelere uğrar. Böylece bu inançların birey için inanılabilirliği iki şekilde (öğrenme ve pekiştirmelerle) emniyet altına alınır (s.227).

Yukarıda da değinildiği gibi dini stres, belirli sayıda insan tarafından fark edilip hissedilebilir. Bazıları için ise, böyle bir çelişki ya da tutarsızlık üzerinde düşünülmemiş bile olabilir (Abelson, 1959). Normal şartlarda, dini stresin aktif olarak var olduğu ve kişi tarafından fark edildiği durumlarda, yoğunluğuna bağlı olarak stresin çözüme kavuşturulmasına yönelik bir iç baskı mekanizması harekete geçer. Sonuçta da bilişsel çözüm aranmaya başlanır.

Literatür incelendiğinde, dini gerilimlerle ilgili bilişsel çözümlerin, çeşitlilik arz ettiği gözükmemektedir ve bu çözüm mekanizmalarından bazıları, dini stresin belirli alanlarına özgüdürler. Onlardan bazıları, aşağıdaki tabloda görülebilir:

Tablo 1: Dini Stresi Çözümleme Biçimleri

ANA KATEGORİLER	İÇERDİĞİ MEKANİZMALAR
Dini stresin uzlaşmacı bilişsel çözümlenmeleri	Bir veya daha fazla bilişsel unsurları değiştirerek: kişinin problematik kutsal bir pasajla ilgili yorumunu değiştirmesi veya kutsal metinlere yönelik belirli bir yaklaşımı benimsemesi gibi (Festinger, 1957)
	Aşkınlama (Transcendence) (Abelson, 1959)
	Çelişen unsurlara yeni bilişsel unsurlar ekleme (Festinger, 1957)
	Çelişkili iki unsuru çelişmez hale dönüştürmek için <i>Destekleme</i> (Bolstering) (Abelson, 1959)
	Tamamlayıcı akıl yürütme: "aynı referans nesnesini veya konuları betimlerken veya açıklarken birbirleriyle 'uyumsuz' olan teorilerin ve inanç sistemlerinin birbirilerini açıklayacak ve sınırlandıracak biçimde koordine edilmesi" (Oser ve Reich, 1987)
	Kimlik bütünleşmesi (Rodriguez ve Ouellette, 2000)
	Geniş bütünleyici yeniden yapılanma (Havens, 1970)

Dini stresin inanca dayalı çözümlenmeleri	İslam'daki Şeytan kavramı gibi dini bir kavramı kullanma (Ok, 2002)
	Çelişkiyi basitçe Tanrıya havale etme (Rector, 1986)
	Tanrıya dua yoluyla yalvarma gibi ilahi müdahaleye başvurma (Rector, 1986)
Dini stresin inanca dayalı olmayan bilişsel çözümlenmeleri	Bölgümlere ayırma (Rodriguez ve Ouellette, 2000), Ayır koyma veya ayırıştırma (Isolation veya Differentiation) (Rokeach, 1960): dini ve laik alanları ayırma gibi çelişkiden kaçınma amacıyla iki çelişen kimliği birbirinden tamamen ayrı tutma.
	Değerini küçültme veya bilişsel unsurların önemini azaltma (Simon <i>et al.</i> , 1965 ve Festinger, 1957)
	Çelişki bulunduğunu inkar etme (Abelson, 1959)
	Kaçınma (Rokeach, 1960), Nihai olana karşı ilgi kaybı: dini cemaati terk etme veya dini kimliği reddetme gibi (Havens, 1970)
Dini stresle yaşamayı öğrenme yoluyla çözümlenmeler	Başkalarını önemsemeden gerilimle birlikte yaşama (Mahaffy, 1996)
	Entelektüel tartışmalardan zevk alma (Havens, 1970)

Tablo 1'de sunulan zihinsel mekanizmalardan bazıları, farklı ifade edilmiş olmalarına rağmen birbiriyle örtüşebilir. Bu konularda detay için ilgili çalışmalara başvurulabilir.

Son dönemlerde, hem dini hem de *seküler* danışmanlık geleneğinde inançları konusunda özellikle bilişsel güçlükler yaşayan insanlarla çalışmaya yönelik artan bir eğilim bulunmaktadır.

Bu konuyla ilgili Bergin, Payne, ve Richards (1997) ve Bergin ve Payne (1997), genel psikoterapide dindar danışanlarla çalışmak için *manevi strateji* veya *teistik realizm* modelini geliştirmişlerdir. Yine Genia (1990a, s.278 ve 1990b, s.40), bir üniversite yerleşkesinde uyguladığı ve *Dindarlıklararası/Manevi Keşif* veya *Dindarlıklararası Karşılaşma Grubu* diye isimlendirdiği bir model geliştirmiştir. Bu türden *psiko-ruhsal danışmanlık* modelleri sadece belirli bir inanç grubuna ait insanlarla değil, aynı zamanda kendi manevi hayatını kurumlaşmış dinlerin dışında geliştirmeyi tercih edenlerle de çalışmak için uygun ve yeterli gözükmektedir. Dini stres yaşayanlarla çalışmak için Türkiye'de henüz bu tür modellerin geliştirilmediği gözükmektedir. Bununla birlikte bu alanda çok az sayıda araştırmacı bu konuda önerilerde bulunmuşlar veya dindar danışanlarla çalışmak için, bir psikolojik danışmanlık ve rehberlik modeli geliştirme ihtiyacını dile getirmişlerdir. Demirkol (1989, s: 324-327), Göka, (1994), ve Ok (1997) bunlardan bazılarıdır.

Dini stresin, *aşamalı biçimde büyüyerek çoğalması*, çelişkinin yaşandığı bilişsel dini unsurların *birbiriyle ilintili yapısı* ve *yaşanma dönemi* veya *süresi* gibi bir kaç boyutu bulunmaktadır. Bilişsel dağarcığa dışarıdan giren yeni verilerin ayrılabilir elemanlar şeklinde bulunduğu ve hiyerarşik olarak (bilişsel sistem tarafından) organize edildiği ileri sürülür (bkz. Rokeach, 1960 ve Kelly, (1955). Özellikle *kapalı-fikirlilere* karşı *açık-fikirli* olan insanlar, bu hiyerarşik olarak organize olmuş bilişsel elemanlar arasında bağlantı kurma yetisine sahiptirler. Böyle bir ilintisellik vasıtasıyla ki, önemi az olan dini bir konudaki düşüncede oluşan belirsizlik, büyüyüp daha önemli diğer dini unsurları etkilemeye başlayabilir.

Bir insanın bilişsel sistemindeki dini unsurların göreceli değeri veya önemi, stres deneyiminin yoğunluğunu etkileyebilir. Örneğin Allah'ın varlığı veya tabiatı konusundaki bir şüphe, epistemolojik açıdan yine sözgelimi H.z. Peygamberin sözlerinin otantikliği ile ilgili şüphelye aynı değerde olmayabilir.

Dini stres, bazı nedenlerle dinin belirli bir konusuyla ilgili olarak başlayabilir. Daha sonra bir kaç dini unsurdan gelişip, zamanla aşamalı olarak dini unsurların tamamını veya pek çoğunu kapsayabilir. Böyle bir durumda, dini stresle ilgili iki özellikten söz edilebilir. Birincisi, eğer dini bir konuda bir belirsizlik veya değişim varsa, zihin otomatik olarak bunun diğer unsurlar konusunda ardıl bir etkisi olup olmadığını kontrol eder. Örneğin, vahyin İslam'ın ilk yıllarındaki yazılış biçimi konusundaki bir soru işareti, bir kişinin Kuran'a ve belki de dinin tamamına yönelik tutumunu etkileyebilir. Hunsberger, McKenzie, Pratt ve Pancer (1993, s.47) dini şüphelerin büyük bir çoğunluğunun kendi aralarında bağlantılı olduklarını ve çeşitli şüphelerin bağımsız olmayıp, daha ziyade genel bir "şüphe sendromu" biçiminde 'birlikte dolaşma' eğilimi gösterdiklerini ortaya çıkarmışlardır.

İkincisi, bilişsel dini unsurlar arasındaki etkileşimin bir sonucu olarak dini stres büyür, genişler ve bütün dini sistemi kapsayınca kadar diğer elemanlara yayılır. Diğer bir deyişle dini stres, belirli bir İslami unsurun basit bir sorgulanmasıyla başlayabilir ve İslam'ın pek çok prensiplerine yayılabilir. Dini stresin bu özelliği, *ardarda birikerek çoğalan* etkisi diye isimlendirilebilir.

Dini stres, bir insanın yaşamında kayda değer anlamda 11-12 yaş gibi soyut düşünmeye geçişin yer aldığı erken dönemlerde başlayabilir ve ergenliğin sona erip ilk yetişkinliğin başladığı dönemler gibi yapısal değişimlerin yer aldığı aşamalar arası geçişlerde oldukça yoğun ve sancılı olur (Fowler, 1981). Bu yüzden dini stresin nedenleri arasında genetik gelişimler önemli rol oynar. Şüphesiz belirli bir teolojik geleneğin şüpheye bakışı, o gelenekteki kişilerin şüphe konusundaki tavırlarını etkileyebilir.

Türkiye'de dini şüphe konusunda anket ve mülakat yöntemleri kullanılarak yürütülmüş olan bazı ampirik çalışmalar bulunmaktadır (bkz. Hökelekli, 1986 ve 1988; Çağlar, 1986; Öztürk, 1992; Bahadır, 2002, Kula, 1986). Bu çalışmada Çağlar (1986) ve Öztürk (1992)'ten yapılan alıntılar, ya Hökelekli (1988)'den ya da Bahadır (2002)'dan nakledilmiştir.

Araştırma tasarımlarında, özellikle başlık ve yan başlıklarında benzerlikler taşıyan bu çalışmalar, ortak olarak şu konuları içerirler: dini şüphe yaşayanların yüzde oranı, dini şüphe yaşamada cinsiyet farkı, şüphenin kaynakları ve içeriği, dini şüphenin çözüm yolları vb. Bu çalışmalarda kullanılan alan taramalarında (survey) örneklemeler, İmam-Hatip okulları da dahil, farklı orta öğretim kurumlarında öğrenim gören öğrencilerden oluşturulmuştur. Seçilen örneklemelere katılanların yaş grubu, genellikle 14-18 arasında değişiklik göstermektedir.

Bu çalışmaların bazılarında yer alan ana bulguların bir özeti (yazarlar, seçilen örneklemeler, kullanılan kavramlar, belirlenen içerik ve katılımcıların yaşları) Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Dini Şüphe İle İlgili Çalışmaların Bazı Özellikleri

Yazarlar	Örneklem alınan lise türü	Dini stres’i ifade etmek için seçilen kelime	%	Dini stresin yaşandığı zaman dilimi	Dini stresin içeriği	Dini stresin en yoğ. old. dönem
Çağlar (1986)	Düz Lise	Şüphe ve belirsizlik	%27	Şimdiki zaman	Dinin tümü (%9.3)	12-16
Hökelekli (1986 ve 1988)	İmam-Hatip ve düz Lise	Din konusunda tenkitçi ve/veya dini şüphe yaşama	%24	?	?	
		Dini şüphe	%12	?	?	
	İmam-Hatip	Dine karşı tenkitçi tutum	%18	?	?	
		Düz Lise	Dini şüphe	%30	?	?
		Dini inanç ve değerlere karşı tepki	%35	?	?	
Öztürk (1992)	Düz Lise	Allah konusunda şüphe	%29	Şimdiki zaman	Bazı konular	
Bahadır (2002)	Bir İmam-Hatip dahil düz Lise	Dini konularda şüphe	%24	Şimdiki zaman	Dinin tümü (%7.4)	16-18
		Allah konusunda dini şüphe	%12	Şimdiki zaman		
Kula (1986)	İmam-Hatip	Dini stres yüzünden yaşanan rahatsızlık	%27.4	Şimdiki zaman	Allah ve evrenle ilgili sorunlar	17-21
		İnanç kaybı	%12	Şimdiki zaman	Ruhsal değerlerin tümü	

Tablo 2’de görüldüğü gibi dini düşüncede yaşanan stres, şüphe, tenkitsel tutum, dini değerlere karşı tepki ve belirsizlik kavramlarıyla ifade edilmiştir. En yüksek düzeydeki dini şüphe yüzdesi, (%35) düz liselerden elde edilmiştir. Bununla birlikte araştırmaların bazısında, katılımcıların anketi cevaplarken, yaşanan şüphenin yaşandığı dönem olarak göz önünde bulundurdıkları za-

man diliminin “şimdiye kadar” mı, “geçmişte” mi yoksa “son dönemlerde” mi olduğunu belirlemek güçtür. Beşinci sütündeki soru işaretleri bu kapalılığa atıfta bulunmak içindir. Yine, bu çalışmaların bazısında dini stresin bir bütün olarak din konusunda mı yoksa dinin belirli öğretileri konusunda mı yaşandığı konusu açık değildir. Söz konusu araştırmaların üçünde sunulan dini stresin içerikleri şu şekilde belirlenmiştir: *Cinsiyet ayrımı, Günah-sevap, Ahiret, Kazakader, Yaratılış-evrim, Allah (varlığı, birliği ve diğer sıfatları)*, (Hökelekli, 1988, Çağlar, 1986 ve Bahadır, 2002) *Cennet-cehennem, Din ve bilim arasındaki çelişki* (Hökelekli, 1988 ve Çağlar, 1986), *Melek-şeytan (cin, ruh), Zengin ve fakir arasındaki uçurum, Kutsal kitaplara ve peygamberlere iman* (Bahadır, 2002).

Bu çalışmaların ikisinde, dini stresin kaynakları şöyle belirlenmiştir: *Yanlış veya yetersiz din eğitimi* (Hökelekli, 1988 ve Bahadır, 2002), *Sosyal baskı, Karşılık görmeyen dualar* (Hökelekli, 1988), *Akil ufku ve anlamanın genişlemesi, Dindarların veya din adamlarının yanlış tutum ve davranışları, Kitaplarda yer alan ve din hocaları tarafından desteklenen çelişkili düşünceler* (Bahadır, 2002).

Katılımcıların dini stresi çözümlemek için tercih ettikleri yöntemler ise şöyle tespit edilmiştir: *Kitap, kaset vb. gibi iletişim kaynakları yoluyla, Öğretmenler gibi bilgi ve güvenilirliğine inandıkları kimselere başvurarak* (Hökelekli, 1988 ve Bahadır, 2002), *Arkadaşlarla konuşup tartışarak* Hökelekli (1988), *Allah'a sığınarak, dini stresten kaçarak ve dini olmayan aktivitelere katılarak* (Bahadır (2002).

Bu çalışmalardaki diğer önemli bir bulgu da dini şüphe deneyimi açısından cinsiyetler arasında istatistiksel bir farkın bulunmamasıdır. Aynı çalışmalarda dini stresin yoğunluğu ile ilgili, yani dini şüphenin ne derece rahatsız ettiği konusuna yer verilmemiştir. Araştırmalarda kullanılan ölçeklerin güvenilirliği-geçerliliği ya da örneklem seçimi süreci ve prosedürü gibi konulara yer verilmemiştir.

PROBLEM

Bu çalışmanın ana sorusu şudur: Yaşamları ile bağlantılı olarak İslam konusunda düşünürken 13-24 yaşındaki öğrencilerin (ergenlerin ve ilk yetişkinlerin) kafalarını meşgul eden gerilim ve çelişkilerin türleri, yaygınlık düzeyi, alanları, kaynakları, sebep olduğu rahatsızlıklar, çözümleme biçimleri ve bu tür konuların eğitim ve dini danışmanlığı ilgilendiren yönleri nelerdir? Bu soruya bağlı olarak çalışmanın belirlenen hedefini genel olarak ifade etmek gerekirse, geçmişte yapılan araştırmaların verilerini de dikkate alarak yapılan yeni araştırmalar çerçevesinde dini stres olgusunun (şüphe, kafa karışıklığı, çelişki, kaygı vb.) boyutlarını ya da problem alanlarını bir bütün olarak ortaya koymaktır. Daha özelden ise çalışma (a) dini stresin kavramsal çerçevesini ya da türlerini (topolojisini) tanımlama (b) ergenler ve ilk yetişkinlerin yer aldığı orta ve yüksek öğretimdeki yaygınlığını belirleme, (c) dini stres yaşanan konuları (içeriğini) belirleme (d) dini stresle ilgili diğer konuları (kaynakları, rahatsızlıkları, çözümleme biçimlerini) ortaya koyma amacı taşımaktadır.

YÖNTEM

Geçmişte dini düşüncedeki stresle ilgili veriler, sözde-deney (quasi-experimental) (örneğin bkz. Batşon, 1975), anket (örneğin bkz. Nielsen, 1998; Hunsberger ve diğerleri, 1993) ve mülakat (örneğin bkz. Havens, 1970) gibi çeşitli yöntemlerle toplanabilmiştir. Bu çalışmada üç ayrı çalışmada (Ok, 2002; Özdemir, 2004 ve Kula, (bitirme aşamasında)) derlenen ampirik verilerin bazılarının birlikte değerlendirilmesi yer almaktadır. Özellikle niteliksel veriler Ok'un (2002) çalışmasında yer alan 15 görüşmenin sonuçlarına dayanmaktadır.

A. Ölçekler, Örneklem ve Uygulama:

Örneklem özellikleri ile başlamak gerekirse, Ok'un çalışmasındaki veriler, Türkiye'de 1999-2000 akademik öğretim döneminde erkek (n=199) ve kızlardan (n=180) oluşan 382 ilahiyat lisans öğrencisinden elde edilmiştir. Özdemir'in çalışması 2003-2004 yılında Sivas'ta bulunan (ikisi meslek ikisi düz olmak üzere) 5 Lisede öğrenim gören yaşları 14-19 arasında değişen (254'ü erkek ve 216'sı bayan) 470 öğrenciden elde edilmiştir. Son olarak Kula'nın çalışmasına 2005'te Diyarbakır'da yer alan 1 ilköğretim okulu ile 3 Lise'de öğrenim gören yaşları 13-20 arasında değişen (235'i erkek, 165'i bayan) 400 öğrenci katılmıştır.

Örneklem seçimine gelince 3 çalışmanın katılımcıları da *amaçlı ve uygun* (purposive ve convenient) örneklem seçim türlerinin (bkz. Fraenkel ve Wallen, 1990, s.75-76) bir karışımı yoluyla seçilmişlerdir. Buna göre araştırmacılar, araştırma yapacakları eğitim kurumlarının mümkün olduğu kadar farklı olmasını *amaçladılar* (kırsal kesim, şehir merkezi gibi), ve ardından çalışmalarını yürütmeye *uygun* gördükleri eğitim-öğretim kurumlarında, araştırma yapmaya uygun olan veya araştırma yapılmasına izin verilen sınıflarda araştırma amaçlarını gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Anketler ya da ölçekler genellikle araştırmacıların bizzat kendileri tarafından katılımcıların dersliklerinde uygulanmıştır.

Bu üç çalışmada yer alan ölçeklerle ilgili teknik detay şöyledir: Ok (2002) tarafından elde edilen veriler doktora çalışması esnasında kendisinin hazırladığı (bazısı açık uçlu) 18 soru içeren 'Dini Stres' anketinde yer alan 7 maddeden her birine "*Çok fazla var, Oldukça var, Orta derecede var, Az var, Hiç yok*" ölçeğinde verilen sorulardan derlenmiştir. Mülakat soruları ise, anket sorularının açık uçlu sorulara dönüştürülmesi yoluyla elde edilmiştir ve 'yarı yapılandırılmış' bir biçime sahiptir.

Özdemir'in tezinde dini stresi ölçmek için kullanılan ölçek, 'Dini Çelişki' ölçeğinden (Funk, 1967) 5 madde ve 'Dini Arayış' ölçeğinden (Baston, 1991) 1 madde alınarak oluşturulmuş ve bu maddeler 'dini konulara karşı tutum' diye adlandırılan 'dindarlık ölçeğinin' maddeleri arasına dağıtılmıştır. Bu farklı iki ölçekten elde edilen maddelerle oluşturulmuş bu yeni ölçeğe, bu çalışmada geçici olarak *Dini Merak ölçeği* adı verilmiştir.

Son olarak, Kula (bitirme aşamasında) tarafından kullanılan ve yukarıda bahsedilen 'Dini Çelişki' ölçeği (22 madde) ile 'Dini Arayış' ölçeklerinin (12

madde) maddeleri, İslam geleneği dikkate alınarak Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Pilot çalışmada yapılan güvenilirlik değerlendirmesi sonucu Dini Çelişki ölçeğinin orijinalinde yer alan bir madde ("İslam dinin kuralları çok sıkı") ölçekten çıkarılmıştır. Özdemir ve Kula tarafından kullanılan ölçeklerin maddeleri, bir ucunda "Kesinlikle katılıyorum" diğ erinde "Kesinlikle katılmıyorum" şeklinde 5 seçenekli olarak hazırlanmıştır.

Kullanılan ölçeklerin güvenilirlik katsayı değerleri çözümleme bölümünde görülebilir. Ölçekler, *yapı geçerlilikleri* bakımından düşünüldüğünde hem Dini Çelişki hem de Dini Arayış ölçeğinin teorik temelleri bulunmaktadır. (Dini Çelişki ölçeğinin maddeleri ile ölçülmek istenen davranış veya tutumun karşılaştırması ve yapı geçerliliği için bkz. Nielsen ve Fultz (1995), Dini Arayış ölçeğinin geçerliliği konusunda bkz. Batson, ve Schoenrade, 1991). Bu çalışmada "dini stres" diye ifadelendirilen olgunun kavramsal sistemi ile ilgili tasarlanan maddelerin (iki ölçekte de) birlikte söz konusu teorik yapıyla ilgili faktör oluşturacak biçimde nasıl birleştiği (convergent validity) ve her bir faktörün diğ er faktörlerden ne düzeyde farklı olduğu (discriminate validity) ile ilgili olarak faktör çözümlemesi sonuçları ile faktörler arası korelasyonlar incelenebilir. Bununla birlikte, başka bir dini gelenekte oluşturulan bu ölçeklerin gerçek anlamda kültürler arası uyarlama çalışmasının yapıp yapılmadığı konusunda bilgi edinilememiştir.

B. Çözümleme

Anket yöntemiyle derlenen sayısal veriler SPSS istatistik programı paketi (10. versiyon) ile, Ok'un çalışmasında yürütölen mülakatlar ise NVivo program paketi (2.versiyon) kullanılarak çözümlenmiştir.

Din çelişki ve Dini Arayış ölçeklerin maddeleri, "varimax döndürmesi" ("rotation") ile *ana bileşenler çözümlemesine* (principle components analysis) tabi tutulmuştur. Bilindiği gibi ortaya çıkan faktörlerden hangilerinin değerlendirmeye alınacağı konusunda iki genel eğilim bulunmaktadır: *Kaiser kriteri* (ki eigenvalue'su 1'in üstünde olan bütün faktörler değerlendirmeye alınır) ya da Cattel tarafından önerilen *scree testi* (ki buna göre faktör çözümlemesi sonunda ortaya çıkan *scree* grafiğinde yer alan bir düzlemin eğri olarak yükselmeye başladığı noktadan itibaren yer alan faktörler dikkate alınır). Bu ikisinden hangisinin seçileceğinde ise (a) ortaklık (communalities) ortalamalarının büyüklüğü, (b) değişken sayısı ve, (c) katılımcı sayısı rol oynar (detay için bkz. Bryman ve Cramer, 2001, s. 266-7). Bu çalışmada yer alan ölçeklerin faktör çözümlemesinde (ve faktör belirlenmesinde), bu iki eğilim ve onları yöneten kriterler dikkate alınmıştır. Bahsedilen kriterler gereği üç ölçeğ in faktör çözümlemesinde de faktörleri belirlemede *scree testi* kullanılması gerekmiştir. Çözömlenmeler sonucu ortaya çıkan faktörlerde yer alan her hangi bir maddenin yüklemesi .50'in üzerinde yer almayan ya da iki faktörde de .40'ın üzerinde yüklemeye sahip olan maddeler ile faktör yüklemeleri .20'nin altında kalan maddeler tablolarla ve sonraki çözümlemelerde yer almamışlardır.

Çözümleme sonucunda (eigenvalue'leri 1'in üstünde olmak üzere) *Dini Çelişki* ölçeğinden 4, *Arayış ölçeğinden* 3, *Dini Stres ölçeğinden* 1 ve *Dini Merak ölçeğinden* 1 faktör elde edilmiştir.

Dini stres yaşanan konular ve diğer boyutları ile ilgili niteliksel çözümler, sadece ilahiyat öğrencileri örnekleme özgüdür. Bu konularda sunulan örnekler mülakatlardan ya da Dini Stres anketindeki açık uçlu sorulara verilen niteliksel cevaplardan elde edilmiştir. Niteliksel verilerin çözümlemesi sonucu ortaya çıkan konular, katılımcıların söylemlerinin içeriğinde tekrar tekrar ortaya çıkan temaların yoğun bir gözlemlenmesi sonucu formüle edilmişlerdir. Çalışmanın hacminden dolayı her konuyla ilgili genellikle yalnızca bir veya iki alıntı ile yetinilmiştir.

SONUÇLAR

A. Dini stresin kavramlaştırılması

Niteliksel analiz sonucunda ilahiyat öğrencilerinin dini stres deneyimlerini betimlemek için kullandıkları kelimeler 7 farklı kategoride değerlendirilmiştir: (a) *Belirsizlik* (b) *Şüphe* (c) *Güçlük (Zorluk, Sorun, Problem)* (d) *Çelişki (İkilik, Zıtlık, Çatışma, Tezat)* (e) *Kafa karışıklığı (Kafa kurcalama, Zihin bulandırma)* (f) *Sorgulama (Soru işaretleri)* (g) *Rahatsızlık (Huzursuzluk, Memnun olmama, Tatmin edici olmama, Can sıkıntısı, Sıkıntı, Tedirginlik, Üzüntü yaşama, Acı verme)* (h) *İnanç zedelenmesi (Tökezmek, Çökmek, Yıpratmak, Fikirsiz darbe, Olumsuz etki yapma, İtimat sarsılması, Samimiyet azalması)* (i) *İlgisizlik, (Soğukluk, İsteksizlik, Boşlama, Umursamazlık, Zevk veya haz alamama)*

Tablo 3: Çelişki Ölçeği Faktör Yüklemesi

Dini Çelişki Ölçeği Faktörleri Soru Maddeleri	Faktörler			
	1	2	3	4
Çelişkili dini fikirlerin bulunması insanı hangisini kabul edeceği konusunda endişeye sevk ediyor	.63	.22		
Aldığım eğitim bende dinin bazı kurallarını sorgulama sebep oldu	.63			
Bazen Allah'ın insanların başına kötülük gelmesine neden müsaade ettiğini merak ediyorum	.59		.31	
Bu hayatın anlamı nedir ve niçin dünyaya geldik gibi konular bazen kafamı meşgul eder	.55	.21		
Dinimi sorgulamamam gerektiğini düşündüğüm halde yine de zaman zaman sorguluyorum	.51	.27	.24	.33
İnancımı kaybetme tehlikesi içindeyim		.73		
İnançsızlığımın dolayı bazen suçluluk hissediyorum		.66	.23	
Keşke Allah'a olan inancımın tam olarak emin olabilseydim		.61		

Tablo 3: (Devam...)

Dini inançlarımı bütün olarak kabul edemediğimden dolayı aileme karşı bazen vefasız olduğumu hissediyorum		.58		
Dine inanmamış olsaydım daha mutlu olabilirdim			.83	
Ahirete inanıyorum, fakat keşke inanmasaydım			.76	
Şu anda olduğumdan daha dindar olmam gerektiğini düşünüyorum				.71
Din konusunda doğrunun ne olduğuna okuyarak veya başka yöntemlerle aktif bir şekilde karar vermeye çalışıyorum				.52

Bu çalışmada yer alan araştırma verileri, birbirinden farklı fakat dini stresle ilgili olan 3 farklı ölçek (Dini Çelişki, Dini Arayış ve Dini Stres) kullanılarak elde edilmiştir. Bu ölçeklerin faktör çözümlemesi sonucu belirlenen faktör yüklemeleri, aşağıdaki tablolarda sunulmuştur. Faktör çözümlemesinden ortaya çıkan faktörlerin, dini stresin yapı geçerliğini belirlemeye ve dini stresin kavramlaştırılmasına katkıda bulunabileceği düşünülmektedir:

Tablo 3'te görüldüğü gibi çelişki ölçeğinden 4 faktör ortaya çıkmıştır ve toplam değişki (varyans)'nin 45.5%'ini açıklamaktadır. Faktörlerin ilgili maddeler incelendiğinde 1. faktöre: *Belirsizlik-Çelişki-Sorgulama*, 2.'sine *İnanç*

Table 4: Arayış Ölçeği Faktör Yüklemeleri

Dini Çelişki Ölçeği Faktörleri Soru Maddeleri	Faktörler		
	1	2	3
Yaşam tecrübelerim beni dini inançlarımı yeniden gözden geçirmeye yöneltti	.72		
Dini inançlarımı sürekli sorgulamaktayım	.69		
Sorular benim dini yaşantımda cevaplardan daha fazla merkezi bir öneme sahiptir	.67		
Yaşantımda ve benim dünyayla olan ilişkilerimde yaşadığım gerilimlerin gittikçe daha çok farkına varmam beni dini sorular sormaya sevk etti	.64		.21
Dini şüphe ve belirsizliklerimin benim için değerli olduğu söylenebilir	.63		
Düşüncelerimin hala değişmekte olduğu pek çok dini konu mevcuttur	.62	.32	
Bizzat kendi yaşamımın anlamıyla ilgili sorular sormaya başlayınca kadar Allah benim için çok önemli değildi		.83	
Ben büyüyüp değiştiğçe dinimin de gelişip değişeceğini umuyorum	.28	.61	
Dini şüpheleri sınır bozucu buluyorum		.21	.78
Gelecek birkaç yıl içerisinde dini kanılarımın değişeceğini zannetmiyorum			.74

Kayı ve Suçluluk, 3.'süne *Bir Bütün Olarak Din Konusunda Çelişki*, ve son olarak 4.'süne *Daha Fazla Dindarlık Arayışı* isimleri verilebilir.

Arayış ölçeğinin 3 faktöründen 1.'sine *Şüpheli olumlu algılama*, 2.'sine *Varoluşsal sorgulama ve değişime açıklık* ve 3.'süne *Şüphe karşıtlığı* isimleri verilebilir. Çıkan bu üç faktör, toplam *değişki (varyans)*'nin 49.1%'ini açıklamaktadır.

Tablo 5: Dini Stres Ölçeği ile Dini Merak Ölçeğinin Faktör Yüklemleri

Dini Stres Anketi Soru Maddeleri	Faktör Yüklemleri	Dini Merak Maddeleri	Faktör Yüklemleri
	1		1
Çelişki	.84	(C) Bazen Allah'ın insanların başına kötülük gelmesine neden müsaade ettiğini merak ediyorum	.65
Kafa Karışıklığı	.83	(C) Bu hayatın anlamı nedir ve niçin dünyaya geldik gibi konular bazen kafamı meşgul eder	.63
Şüphe	.81	(C) Din konusunda anlamadığım pek çok şey var	.61
Belirsizlik	.81	(C) Çelişkili dini fikirlerin bulunması insanı hangisini kabul edeceği konusunda endişeye sevk ediyor	.52
Kayı	.75		
Sorgulama	.64		
İnanç kaybı	.61		

İlahiyat öğrencilerine uygulanan Dini Stres ölçeğinden elde edilen tek faktör, toplam *değişki (varyans)*'nin 57.9%'unu açıklamaktadır ve görünüşte Dini Çelişki ölçeğinin "*çelişki-sorgulama-belirsizlik*" isimlendirilen ilk faktörüne benzediği için aynı ismi alabilir. Ancak bu tek faktör içerisinde *inanç kaybı* ile ilgili maddenin yer alması (ayrı bir faktör oluşturmaması) "*çelişki-sorgulama-belirsizlik*" faktörü maddeleri ile örtüşmemektedir. Dini Merak ölçeğinden ortaya çıkan faktörün maddeleri de yine "*çelişki-sorgulama-belirsizlik*" olarak isimlendirilebilecek bir yapıdadır.

Sonuç itibarıyla ifade etmek gerekirse, Dini Çelişki, Dini Arayış, Dini Stres ve Dini Merak ölçeklerinden elde edilen faktörler şöyle sıralanabilir (ki bir tür topoloji görünümündedir): (a) *Belirsizlik-çelişki-Sorgulama*, (b) *İnanç Kaybı ve Suçluluk*, (c) *Bir bütün olarak din konusunda çelişki*, (d) *Daha Fazla Dindarlık Arayışı* (e) *Şüpheli olumlu algılama*, (f) *Varoluşsal sorgulama ve değişime açıklık* ve (g) *Şüphe karşıtlığı*. Literatürde yer alan Dini Arayış'ın Dini Çelişki'den farklı olup olmadığı tartışmalarına katkıda bulunmak için (bkz. Nielsen ve Fultz, 1995), (ortaya çıkan faktörleriyle birlikte) Dini Çelişki ile Dini Arayış ölçeklerinin korelasyon karşılaştırmalarına aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

Table 6: Dini Çelişki İle Dini Arayış Ölçeklerinin Korelasyonları

Arayış Ölçeği ve Faktörleri	Din Çelişki Ölçeği ve Faktörleri				
	ÇELİŞKİ (TOPLAM)	Belirsizlik-çelişki-sorgulama	İnanç Kaybı ve suçluluk	Bir bütün olarak din kon. çelişki	Daha fazl. dind. arayışı
ARAYIŞ (TOPLAM)	.58**	.58**	.36**	.22**	.25**
Şüpheli olum. algıl.	.08	.11*	.06	.00	-.02
Varoluşsal sorgulama	.40**	.39**	.28**	.22**	.07
Şüphe Karşıtlığı	.08	.09	-.04	-.03	.22**

** = $p < 0.01$. * = $p < 0.05$.

Not: "Arayış (Toplam)" ve "Çelişki (Toplam)" değişkenleri, bu ölçeklerden elde edilen faktörleri oluşturan maddelerin tamamının ortalamaları alınarak elde edilmiştir. Faktörlerle ilgili değerler ise ilgili faktörleri oluşturan maddelerin ortalamalarından elde edilmiştir.

Tablo 7'de görülebileceği gibi, Arayış ölçeğinin, Dini Çelişki ölçeği (Toplam) ve faktörleri ile önemli fakat düşük (0.20-0.39) ya da orta düzeyde (0.40-0.69) pozitif bir korelasyona sahiptir. Buna karşılık Çelişki (toplam) ölçeğinin, Dini Arayış faktörlerinden sadece biri ile orta düzeyde, diğerleriyle ise

Table 7: Ölçek Ve Faktörlerin Madde Ortalamaları İle Alfa Katsayıları

Dini Stresle İlgili Ölçekler	Madde sayısı	Madde ortalamaları	Alfa Katsayısı
Dini Çelişki (Toplam)	13	2.42	.74
Belirsizlik-çelişki-sorgulama	5	2.57	.70
İnanç kaybı ve suçluluk	4	2.01	.65
Bir bütün olarak din konusunda çelişki	2	1.53	.62
Daha fazla dindarlık arayışı	2	3.63	.40
Dini Arayış (Toplam)	10	2.58	.70
Şüpheli olumlu algılama	6	2.56	.77
Varoluşsal Sorgulama	2	2.05	.36
Şüphe karşıtlığı	2	2.87	.33
Dini stres	7	3.85	.87
Dini Merak	4	3.02	.57

çok düşük düzeyde fakat önemli bir korelasyona sahiptir. Arayış (toplam) ölçeğinin Çelişki (toplam) ölçeği ile birlikte *Belirsizlik-çelişki-sorgulama* faktörü ile orta düzeyde bir korelasyona sahip olması dikkat çekicidir. Bu durum arayış yöneliminin dini çelişki, belirsizlik ve sorgulama ile ne kadar ilgili olabileceğini göstermektedir.

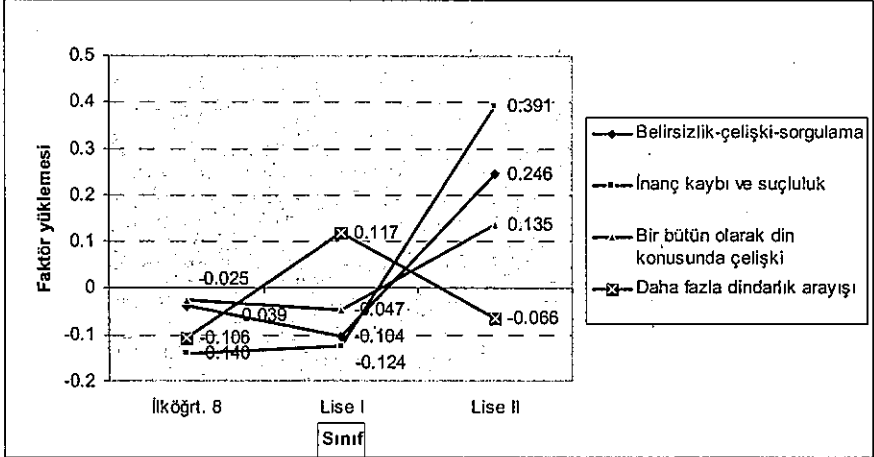
Çalışmada kullanılan ölçeklerin (ortaya çıkan faktörlerle birlikte) güvenilirlikleri ile ilgili Alfa Katsayı değerleri ise Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 8'de yer alan maddeler incelendiğinde, ölçekleri ve ortaya çıkan faktörleri oluşturan madde sayıları (2-13 arasında olmak üzere) genellikle küçük ya da orta düzeyde ölçekler olarak kabul edilebilir ve bunlardan .65'in altında katsayı değerine sahip olan ölçek ya da faktörlerin güvenilirlik katsayılarının istenilen düzeyde olmadığı söylenebilir (bkz. Lester ve Bishop, 2000, s.18). Netice itibarıyla Dini Çelişki, Dini Arayış ve Dini Stres ölçeklerinin madde sayıları dikkate alındığında güvenilir oldukları ileri sürülebilir.

B. Din Stresin Yaygınlığı

Katılımcı öğrencilerin eğitim gördükleri sınıfların, ortaya çıkan yukarıdaki faktörlere göre dağılımı aşağıdaki tablolarda sunulmuştur.

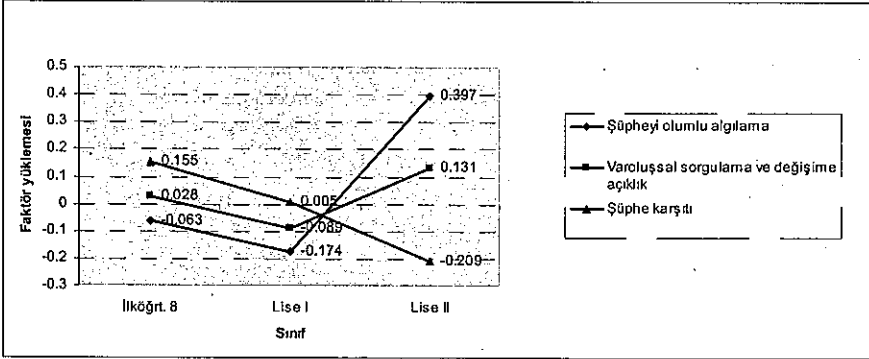
Grafik 1: Katılımcıların Eğitim Gördükleri Sınıfların Çelişki

Şekil 1'de yer alan 4 değişkenden üçü (*'belirsizlik-çelişki-sorgulama'*, *'inanç kaybı ve suçluluk'* ve *'bir bütün olarak din konusunda çelişki'*) 2. sınıftaki öğrencilerde alt sınıflara göre belirgin bir yükseklik farkı göstermektedir. Buna karşılık *'daha fazla dindarlık arayışı'* ilköğretim 8. ve lise 2. sınıflarda 1. sınıfa göre daha düşük kalmaktadır.

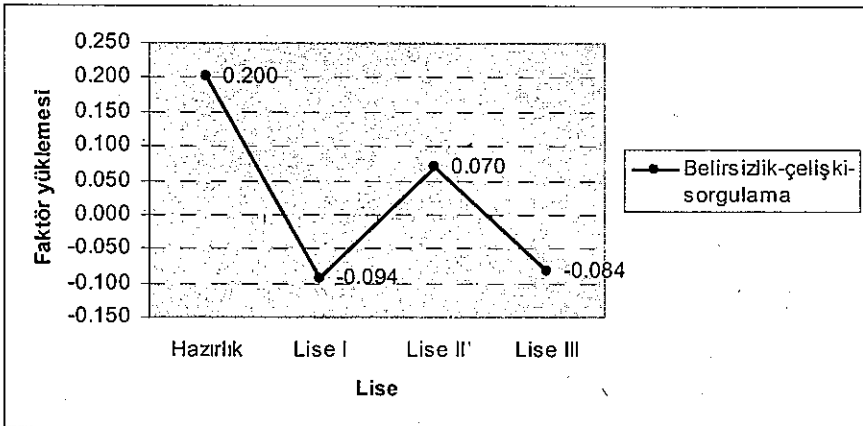
Grafik 2'de Lise 2. sınıfların, Dini Arayış ölçeğinden elde edilen *'şüpheli olumlu algılama'*, *'varoluşsal sorgulama ve değişime açıklık'* faktörlerinde önceki yıllara göre yüksek gözükmektedir. *'Şüpheli karşıtlığı'* faktörü ise önceki

Grafik 2: Katılımcıların Eğitim Gördükleri Sınıfların Arayış Ölçeği faktörlerine Dağılımı

değişkenlerin aksine ikinci sınıfta önceki yıllara göre daha düşük gözükme-
tedir. Şekil 1 ve 2 deki veriler, Lise 3. sınıf öğrencileri ile ilgili bilgi sağlama-
dığından, Lise 3. sınıf öğrencilerinin dini stres konusundaki eğilimleri konu-
sunda Dini Merak ölçeğinden istifade edilmeye çalışılmıştır.

Grafik 3: Katılımcıların Eğitim Gördükleri Sınıfların Dini Merak Ölçeği Faktörüne dağılımı

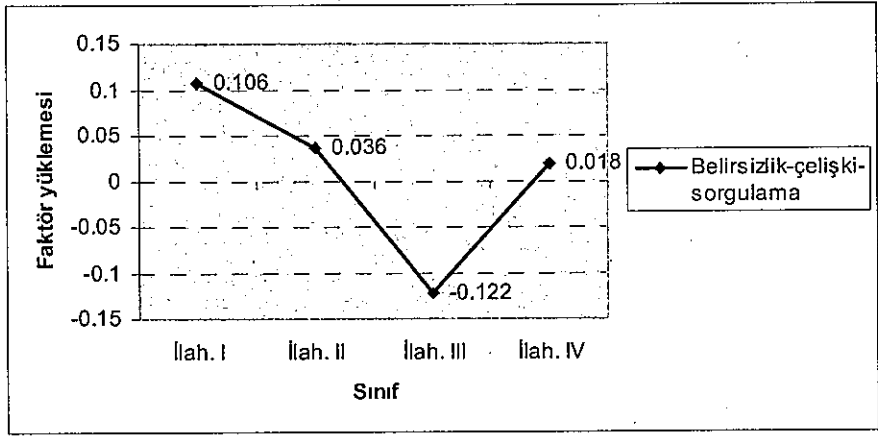

Din merak ölçeğinin tek faktörü dikkate alındığında (“belirsizlik-çelişki-
sorgulama”) Lise 3. sınıf öğrencilerinin dini stres düzeyi, önceki yıllara göre
düşüklük göstermektedir. Yukarıda geçen diğer faktörlerin dağılımlarında
olduğu gibi burada da dini stres Lise 2. sınıflarda yükseklik göstermektedir.
Sonuç itibarıyla Lise hazırlık sınıfındaki yüksek değer dikkate alındığında,
ergenlerin dine karşı bilişsel durumlarının, genel itibarıyla lise yılları boyun-

ca ciddi bir biçimde dalgalandığı ileri sürülebilir. Bu arada Dini Merak ölçeğinden elde edilen faktörün maddelerinin güvenilirlik değeri düşük olduğundan ve ilgili maddeler ait oldukları orijinal ölçekten ayrı kullanıldığından, ortaya çıkan sonuç ihtiyatla değerlendirilmelidir.

Ergenlerin sonraki dönemlerini (ilk yetişkinlik) genellikle üniversite yılları temsil ettiğinden, üniversite öğrencilerinin (ilahiyat öğrencileri örnekleminde) dini stres deneyimleri Dini Stres ölçeği faktörü dağılımında aşağıda sunulmuştur.

Grafik 4: İlahiyat Fakültesi Sınıflarının Dini Stres Ölçeği Faktörüne Göre Dağılımı

Şekil 4'te görülebileceği gibi İlahiyat eğitiminde 1. ve 2. sınıfta bulunan öğrencilerin *belirsizlik-çelişki-sorgulama* düzeyleri son iki sınıfa göre daha yüksek gözükmektedir. Buna karşılık 3. sınıfta azalan *belirsizlik-çelişki-sorgulama*nın 4. sınıfta tekrar yükselişe geçtiği görülmektedir.

İstatistiksel çözümleme, bu çalışmada yer alan ilahiyat fakültelerindeki öğrencilerin 'şimdiki zaman'larında katılımcıların yaklaşık %7'sinin, *belirsizlik* (%13.6), *kafa karışıklığı* (%13.6), *sorgulama* (%39.1), *çelişki* (%10.9), *şüphe* (%7.7), *kaygı* (18.6) ve *inanç kaybı* (%5.2) gibi ayrı yada birleşik duygularla ifade edilen "çok yoğun veya oldukça yoğun" düzeyde dini stres yaşadığını ortaya koymuştur. Farklı seviyelerde dini stres yaşayanlar arasından %11.5'i (ki bütün örneklem %7.6'sına karşılık gelir) yaşadıkları stres sonucu çok yoğun rahatsızlık veya tatminsizlik (sık sık rahatsız etme ve/veya günlük aktivitelerin yürütme yetilerini etkileme) hissettiğini belirtmiştir. Dini stres düzeyi ile katılımcılara özgü diğer bazı bağımsız değişkenler arasında istatistiksel olarak önemli ilişkiler bulunmuş olmasına rağmen, bunlar bu çalışmanın kapsam alanı dışında tutulmuştur.

D. Dini Stresin Yaşandığı Konular

Anket, öğrencilerin, yaygınlık sırasına göre, din ve modern yaşam biçimini ilgilendiren konularda, Kuran, ibadet, Allah, dinin verileri ile diğer bilimlerin bulguları vb. konularda stres yaşadıklarını ortaya koymuştur. Mülakatların ve anketteki açık uçlu soruların nitelik çözümlemesi sonrasında dini stresin bu ve diğer türleri bir araya getirildi ve varsayımsal olarak dinin en önemli unsurundan, en az önemli olanına doğru olmak üzere örneklerle sıraya kondu.

1. Bir bütün olarak İslam'la ilgili stres:

Bu tür dini stres, bir insanın dini bir bütün olarak ciddi olarak sorgulamasını içerir; çünkü kişi bu aşamada dine dışarıdan nasıl bakılabileceği konusunda bilişsel yeti geliştirmiş olmalıdır. Bu türden gerilimler, en yüksek düzeylerde ve dini stresin en yoğun dönemlerinde görülebilir. Birey, bu noktada dini ya terk etmek ya da kendisiyle yaşamak için diğerleri arasında sadece bir inanç sistemi olarak düşünür.

Derya: Ben düşünüyorum işte biz mi yanlış yapıyoruz? Tarihte işte yüz yıllar geçtikten sonra bir grup insan vardı ki böyle inanıyorlardı, bir Rabler vardı kitap vardı işte bunlara inanıyorlardı diyip bizim bazı dinlere işte Budizm, Hinduizm bunları nasıl öğrendiğimizi diğer insanlar da işte düşünmüyorlardı. Sadece taklit ederek bazı şeyleri bilinçsiz bir şekilde inanıyorlardı diye bahsederler. Bazen ben hayal ediyorum işte böyle yaparlar diye işte dediğim gibi biz bu dine inanıyorsak başka insanlarda başka bir dine inanıyorsa hatta sonuçta muhakkak bir grup hata yapıyordur. Muhakkak bir taraf hata yapıyordur işte bu taraf biz miyiz acaba?

2. Allah'la ilgili stres:

Bu düzeydeki stres İslami öğretinin özünü oluşturan Allah'ın varlığı, tabiatı ve yaptıkları ile ilgili konuları içermektedir.

Mustafa: Allah'ın varlığını kabul ediyorum. Hatta daha açık olayım inkar etmek için çok zorladım kendimi. ee Hatta bazen inkar ettim bir saatliğine. Dedim ya hiçbir değişiklik yok yani kendimde herhangi bir psikolojik olarak bir değişiklik hissetmedim ancak yerini dolduramadım, yani tanrının yerini başka bir şeyle dolduramadım. Doldurduğum an kesin ee tamamıyla inkar edecektim. Bundan dolayı kabul ediyorum hatta bazen öyle oluyor ki ee böyle düşünüyorum ee tanrım diyorum ya sen olmasan da ben sana tapıyorum falan diyorum bazen çünkü yerini doldurmak mümkün değil ee yalnız bu sefer Allah'ın mahiyetiyle ilgili sürekli bir şüphelerim var

3. Kuran'la ilgili stres:

İlahiyat öğrencilerinin Kuran'la ilgili yaşadıkları dini stresler, onun bir kaç yönü ile ilgilidir. Bunlar aşağıdaki gibi sınıflandırılmıştır:

a. *Tefsirle ilgili*: Dini stres, Kuran metninin yorum ve açıklamaları konusundaki belirsizliklerden kaynaklanabilmektedir.

Cemil: herkesin mesela farklı Kuran tefsirinde bulunması ... ister istemez ... insanın muhakkak şüphelenmesine sebep oluyor yani eğer insanlara hiçbir şey söyleyemiyorsan veya da çok şey söylüyorsan o zaman hiçbir şey söylemiyor demektir herkes kendi kafasına göre bir şey çıkarabiliyorsa ve Kuran buna sessiz kalıyorsa o zaman bu Kuranın zayıflığı veya da Kuranın yetersizliğinin bir delili.

b. *Üslupla ilgili*: Öğrencilerin bazıları, Kuran'ın üslubunu (ayetlerin ve surelerin düzenlenişini) kafa karıştırıcı ve kapalı olarak görüyor.

Talat: Sonra bazı ayetlerin kaldırılmaları ve nasih mensuh bu niye var kaldırılacaksa niye indirildi eğer onu kaldıracaksak? Evrensel dediğimiz bir dinde bunun olmaması gerekir

c. *Yorum bilimi (Hermenotik)*: Bu kategorideki endişeler yöntem bilimi, yani Kuran'a onu anlamak için nasıl yaklaşılması gerektiği ile ilgilidir.

Talat: Kuranı kerimde yani lastik gibi ne tarafa mesela hocalarımız olumlu yöne çekebiliyorlar mesela sümdürebiliyorlar ben de olumsuz yöne çe sümdürebilirim yani o kadar elastik yapıya sahip ayetler yani bunu tamam iyiye yorumlayalım ama yani iyiye yorumladıktan sonra bir çözüm de bulamıyorum kendime.

d. *Belirli konular*: Bu konudaki belirsizlik ve kafa karışıklıkları, Kuran'da yer alan belirli konularla ilgilidir.

Örnek: Bir ayette allah buyuruyor ki "allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz" bu ayete dayanarak cennet ve cehennem ceza ve mükafatın hükümü.

e. *Kuranın güvenilirliği*: Bu alandaki sorunlar, bu günkü şekliyle Kuran'ın Allah'ın Hz. Peygamber'e gönderdiği gerçek bir vahiy olup olmaması ile ilgili şüpheleri içerir veya o bir vahiy olarak kabul edilse bile onun günümüze bозzulmadan nakledilip edilmediği ile ilgili sorunları içerir.

Örnek: Kur'an'ı kerimin vahiy olup olmadığı yazılı olanların doğru aktarılıp aktarılmadığı konularında şüphelerim var.

f. *Diğerleri*: Katılımcılar, Kuran konusunda bilgi eksikliği ve Kuran'ın emirlerini yerine getirememe gibi başka konuları da dile getirmişlerdir.

4. İbadetlerle ilgili stres:

İslam'da, günlük ibadetlerin yerine getirilmesi farzdır. Öğrencilerin bu konuda yaşadığı güçlükler, sünnet ve farz namazların terk edilmesinden, bir taraftan ibadetleri yerine getirip, diğer taraftan da ahlaki olmayan sosyal davranışları yapma tutarsızlığının gözlemlenmesine kadar çeşitlilik arz etmektedir. Aşağıda iki örnek sunulmaktadır.

Örnek 1: Ben nafileleri sadece alışkanlık olduğu için kıyıyorum onu da istemeyerek. Eğer bütün gün hiç namaz kılmazsam o gece uyuyamıyorum.

Örnek 2: İlahiyata gelmeden önce evvabilleri bile kıyordum ancak burada bazı hocaların Cuma namazını sünnetine gelmediklerini gördüm. Biliyorum sünnetler farz değil ama onların bizim için bir örnek olmaları gerekmez mi?

5. Modern ve dini yaşam biçimi arasındaki çelişkilerle ilgili stres:

Katılımcılar arasında oldukça yaygın gözükten dini stres, bilişsel seviyede öncelikle modern ve dini yaşam biçimlerinin uzlaşıp uzlaşmadığı konularını içermektedir.

Örnek 1: Benim sorunum İslam'ın kurallarıyla ilgili; o modern yaşama nasıl uygulanacak, uygulansa bile bunun meşruiyeti ve bu uygulamanın yetersizliği veya da bu öğretinin modern yaşama uygulanma derecesi. Temel problem, bir taraftan Kuran'ın evrenselliğine inanıyorsanız diğer taraftan insanlar arasında Kuran'ın önerdiği ile modernitenin önerdiği yaşam konularında tartışmalar var. Bunlar büyük zorluklar yaratıyor. İnsanların bu konudaki söylemleri açık ve düzenli değil.

Örnek 2: Bana göre bu en önemli sorun. Modern ve dini yaşam biçimleri pek çok çelişkiler yaratıyor. Ben çağımızın gereklerine cevap verecek biçimde modern bir yaşayışa sahip olmak istiyorum, ve yaşıyorum da. Bununla birlikte tabi ki dini konulara karşı soğukluk hissediyorum.

Örnek 3: İyice anlaşılıp yaşandığı takdirde İslam'ın en modern hayatı sağlayacağına kesinlikle inanıyorum. Ancak, bu gün İslam'ın modern yaşamdan uzak sadece basit, bir köy diniymiş gibi takdim edilmesi beni çok rahatsız ediyor.

Aşağıdaki iki problem alanı, modern ve dini yaşam biçimleri arasındaki gerilim ve çelişkilerin belirli örnekleri olarak kabul edilebilir.

a. Cinsiyetler arası ilişki:

Çoğu bu dönemde evlenmemiş durumda bulunan öğrenciler, haremlik-se-lamlık uygulamaları, kadın erkek eşitliği, giyim kuşam, kadın erkek arasındaki ilişkiler ve Kuran'da kadının yeri gibi cinsiyetle ilgili konularda çelişkiler yaşamaktadırlar.

Örnek: Kadınlara ilgili dini hükümleri anlamada güçlükler yaşıyorum ve sık sık ta bu noktada itirazlarım oluyor. Şahitlik konusunda kadının güvenilirliği konusu sanıyorum en çok belirsizlik yaşadığım konudur.

b. İslami kimliğe sahip olmadan dolayı yaşanan çekingenlik ve sindirilme:

Din adamlığı misyonu üstlenen ilahiyat öğrencileri, maneviyatlarını ya da "inanç"larını farklı biçimde geliştiren diğer insanlarla bu farklılığın bir sonucu olarak etkileşim ve iletişim konusunda bazı problemler yaşıyorlar. Öğrencilerin liberal davranışları konusunda toplumun diğer üyelerinden algıladıkları zımni baskı, onların kendi serbestliklerini ve manevi özgürlüklerini genellikle sınırlamalarına sebep olmaktadır.

Örnek: Günlük hayatta karşılaşılan zorluklar var. Mesela biz herkesin düşüncesine yaşam tarzına saygı duyan insanlarız. Fakat karşımızdakinden bunu göremeyince üzülüyoruz. Farklı ortamlarda bulunduğumda belli bir dini şahsiyetimiz var onu her ortamda yansıtmıyoruz. Karşıdaki insanın hoşgörüsü ile çok rahat aşılabacak bir meseledir. Mesela haremlik selamlık tokalaşma vs.

Eğer siz, sizden beklenildiği ya da istenildiği şekilde davranma durumunda kalıyorsanız, o zaman *çekiniyorsunuz, içinden yapmak istediklerinden uzak duruyorsunuz veya siz o klasik hocalardan olmadığınızı ispat etme ihtiyacı duyuyorsunuz. Dolayısıyla, klasik imamlardan biri gibi gözükmemek için daha fazla çaba harcıyorsunuz. Sadece erkeklerin kaldığı bir yurtta veya okulda okuma gibi Lisede yaşadığınız sınırlamalar karşıt cinsle olan sosyal ilişkilerde problemlere sebep oluyor. Onların yanında çekingenlik duyuyorsunuz.*

Özellikle bayan öğrenciler, diğer arkadaşlarından sosyal baskı hissettiklerini belirtiyorlar. Bir bayan öğrencinin *bisiklete binmesi veya ud çalmayı öğrenmesi*, başkaları tarafından din adına tenkit ediliyor. *Gerekmedikçe erkek öğrencilerle konuşmak, pantolon, kot, tayt veya şeffaf elbiseler giyinme, müzik dinlemek veya sinemaya gitmek*, halkın dini beklentileriyle uyuşmayan konulardaki çekinmeler yüzünden bayan ilahiyat öğrencileri arasında dini strese dönüşebilmektedir.

8. Dinin öğretileri ve bilimin iddiaları konusunda stres:

Diğer türler kadar yaygın olmamakla beraber bilimin bulguları ile dinin önermeleri arasındaki algılanan çelişkiler strese sebep olabilmektedir.

Örnek: Bazen çatışma olabiliyor. Mesela geçenlerde televizyonda bir psikolog bilimsel olarak cinlerin olamayacağını söylüyor ve bunu bilime dayandırıyor. Tabii bu durum bana göre o psikologun cahilliği.

9. Dini tasavvufu birlikte veya onsuz yaşamak:

Öğrencilerden bazıları dindarlıklarını tehdit altında gördüklerinde, dini daha iyi yaşayabilecekleri bir dini grup arayışı içine girmektedirler. Bu konuda da daha çok tasavvufi yönü olan topluluklar dikkat çekmektedir.

Örnek 1: Dine bireysel olarak yaklaşmak ve onu yalnız olarak yaşamak imkansız. Benim kesinlikle beni dini görevlerimi yürütmem konusunda motive edebilecek bir gruba veya cemaate ihtiyacım var.

Örnek 2: Tasavvufi cemaatler, hangisi en iyisi? Onlardan birine girmek zorunlu mudur?

Örnek 3: Bu gün pek çok tasavvufi tarikat bulunmakta ve bunlar beni etkiliyor. Ben bundan önce bir kaç kez bu cemaatlerde bulundum fakat istediğimi elde edemedim.

10. Diğer Müslümanların tutarsız inanç, davranış veya tutumlarının sebep olduğu stres:

İslami tutum, inanç veya davranışların gerekliliklerini yerine getirdiği görünümlerini veren insanların yaşamlarında gözlemlenen çelişkiler ve tutarsızlıklar, öğrencilerin güven düzeylerini azaltmakta ve İslam'ın prensiplerini yemiden gözden geçirme ve sorgulamalarına sebep olabilmektedir.

Örnek: İbadetlerini yerine getirmeyen ya da ibadetlerle hiç ilgisi olmayan insanların bazen ibadet edenlerden daha dürüst ve ahlaklı olduklarını görüyorum. Sürekli ibadet eden insanlarda ahlaksızlıklara rastlıyorum. Bunlar dedikodu, saygısızlık, üç kağıtçılık vb şeyler.

11. Halkın geleneksel din anlayışına yabancılaşma:

Üniversite düzeyinde din eğitimi, dinin halk tarafından temsil edilişi ile bireysel ve sorgulayıcı anlayışları arasında çelişkilere yol açmaktadır. Öğrencilerin İslam konusunda geliştirdikleri bireysel ve rasyonel anlama, onların geleneksel dini bilinçliliğe özellikle de aileleri ile birlikteken yaşadıkları din anlayışına yabancılaşma hissetmelerine sebep olmaktadır. Bu durum, ilahiyat eğitimi sonucu geliştirilen yeni dini düşüncelerin, tepkiye sebep olur endişesi ile ifade edilmemesine sebep olmaktadır.

Talat: Yani bu gelenek olduğu için bi de toplum baskısı var bi cemaat baskısı var mesela cemaat içinde bulunuyorsun mesela arkadaşlar sen ne biçim [muhafazakar bir grup adı]sun işte ne biçim ilahiyatçısın dediği için onun baskısı var mesela memlekette gittiğim zaman işte bi işte köyde oturuyor benim ailem gittiğim zaman mesela hoca diyor gel vaaz et mesela, yani vaaz ediyorum ama yani tam içtenlikle değil

C. Dini Stresin Boyutları

1. Birbiriyle İlişkili Yapısı

Giriş bölümünde de belirtildiği gibi dini stres, ilahiyat öğrencileri arasında genellikle tek dini konuda değil, birden çok dini sorunlarla birlikte seyretmektedir. Aşağıdaki alıntı, bu niteliği resmediyor gözükmektedir.

Örnek: En çok şüpheye düştüğüm konu sahabe konusu en yüksek bir alim neden en düşük derecedeki sahabe yetiştirmiyor? Hz. Ali ve Hz. Aişenin birbirleriyle yapmış oldukları savaş, Siffin ve Cemal de cennetle şüphelenen sahabeler birbirini öldürdü. Onlar için ehl-i necat deniyor. Kuranda ise Müslüman kardeşini öldürmek cehennemliktir deniliyor. Bunlar çelişki değil mi? Hz. Hasanın 200 e yakın kadınla evlendiği söyleniyor eğer bu doğrusa bu adamın evlenip boşadığı kadınların onun üzerinde hakları ne olacak. Hz. Hasanın yapmış olduğu bu nikah muta nikahına kaçmaz mı? Muta nikahı da İslam'da haramdır. Bize şimdiye kadar İslam yolunda anadan babadan yardım geçilmesi gerektiği söylendi. Peygamberin torununu yaptığı bu kadar evlilik Allah rızasıyla ne alakası var? Onun yaptığı şehvani değil mi? Hz. Aişenin Hz. Aliye ifk hadisesinden sonra arasının açıldığı ve bu ikisinin ölene dek hiç konuşmadığı söyleniyor. Hani islamda küslük 3 gündü. Muaviye'nin yaşamış olduğu saltanat yerine oğlunu (yezidi) veliaht tayin etmesi. [bu] şahısları elbette insan kabul edeceğiz. Onların yapmış oldukları fiilleri İslam'ın ruhuna uygun bulmuyorum. Şimdiye kadar bu kişiler bile günahsız, hata yapmaz, dediler. Yaptığı fiilleri cemaatlar savundu. Bunların yaptıklarını taassup kabul ediyorum.

İlahiyat camiasından çok darbe gördüm fikirsel olarak, neredeyse her hükümde, her ibadette bir çelişki mevcut birinin a dediğine diğeri z diyor. Aynı ayetten bir çok farklı hüküm çıkıyor. Hadisleri dileyen istediğini kendine alıyor. İşine gelmeyeni atıyor. İlahiyatçılarda ihlasın olmadığını düşünüyorum. Çevremdeki ilahiyatçıların da dini yaşantısında çok eksikliği olduğunu tespit ettim. Kanatsız kuş yapmışlar.

2. Kaynakları

Dini stres anketinin niceliksel çözümleme sonuçlarına göre ilahiyat öğrencileri, dini stres deneyimlerinin nedeni olarak başlıca (a) *din konusundaki farklı düşüncelerden*, (b) *din konusunda bilgi eksikliğinden*, (c) *dini kaynaklardaki belirsizlikten* ve (d) *sosyal baskıdan* etkilenmektedirler. Mülakata katılanlar dini stresin sebeplerini daha çok *kendi kişiliklerine, eğitimdeki ilerlemeye, öğretim elemanlarına, felsefi çalışmalara* ve az sayıda olmak üzere *politik şartlara* atıfta bulunmuşlardır.

3. Sebep Olduğu Rahatsızlık

Yapılan incelemelerde, dini stres deneyiminin zorunlu olarak zihinsel rahatsızlığa, tatminsizliğe ve suçluluk duygusuna sebep olmadığı belirlenmiştir. Aşağıdaki alıntidan görüleceği gibi katılımcıların bazıları, bu süreçten geçerken haz ve zevk hissettiklerini ifade etmişlerdir:

Örnek Ee tabi bu yerine oturtamamaktan dolayı bazı konularda son noktayı mesela kaderle ilgili son noktayı bir türlü koyamadım son noktayı koyamamaktan dolayı biraz rahatsızlığım var lakin ben (...)Genel olarak yani sadece kader değil bir çok konuda ancak buna rağmen memnunum yani sorgulamalardan

memnunum (...) Hı memnunum yani ra ben burada mükemmeli yakalayamayışımın dolayı rahatsızım yoksa işte eyvah inancım gitti dinsiz oldum şeklinde bir rahatsızlık kesinlikle yok sadece bazı konuları hep böyle son derece mükemmel tavizsiz son noktayı koyamayışımın dolayı kafamda uçtuğları için rahatsızım ama böyle bir süreç içerisinde oluşumdan dolayı memnunum sanıyorum

Bununla birlikte çoğunluk, dini stres deneyiminden genellikle memnun gözükmemektedir. Bunu belirtmek için öğrencilerden biri, dini stresin ne düzeyde rahatsız ettiği sorusuna verdiği cevap şöyle olmuştur: *geceleri uykusuz bırakacak kadar desem.*

4. Çözümlemesi

Dini stresle başa çıkmanın başlıca iki türünden bahsedilebilir: (a) zihinsel olarak (b) kişinin bir başka insanın veya uzmanın yardımına başvurması yoluyla. Giriş bölümünde, zihinsel çözümleme ile ilgili teorik bilgiler sunulmuştu. Aşağıda zihinsel çözümleme ile ilgili birkaç örnek sunulmaktadır.

a. Bilişsel çözümlemeler:

Her dini sistem kendi içerisinde kendini ortadan kaldıracak zihinsel başkaldırlara karşı kendi mekanizmasını geliştirebileceği ileri sürülebilir. Aşağıda örnek, İslam dini örneğinde dini stresi çözümleme amacıyla *Şeytan* kavramının nasıl kullanıldığı görülebilir:

Bu risalenin te'lifinden onbir sene evvel Raman-ı Şerifte İstanbul Beyazid Cami-i şerifinde hafızları dinliyordum. Birden; şahsını görmedim, fakat manevi bir ses işittim gibi geldi bana. Zihnimi kendine çevirdi. Hayalen dinledim. Baktım ki bana der:

“Sen Kuranı pek ali, çok parlak görüyorsun. Bitarafane muhakeme et, öyle bak. Yani bir beşer kelamı farzet bak... Acaba o meziyetleri, o zinetleri görecek misin?” dedi. Hakikaten ben de ona aldandım. Beşer kelamı farzedip, öyle baktım. Gördüm ki: Nasıl Bayezid'in elektrik düğmesi çevrilip söndürülünce ortalık karanlığa düşer. Öyle de, o farz ile Kuranın parlak ışıkları gizlenmeğe başladı. O vakit anladım ki, benim ile konuşan şeytandır. Beni vartaya yuvarlandırıyor. Kurandan istimdat ettim. Birden bir nur kalbime geldi. Müdafaaya kat'i bir kuvvet verdi. O vakit şöylece şeytana karşı münazara başladı. Dedim: (Nursi, tarihsiz, s. 183-184)

Bulgular üzerindeki gözlemler, katılımcılar arasında ateizme yönelik açık ve kararlı bir eğilimin bulunmadığını göstermiştir. Öğrencilerin manevi arayışları, İslami öğretinin sınırları içerisinde kalmak üzere bazen bireysel ve liberal olma yönünde gelişmekte, bazen aynı öğreti içerisinde yeni bir yönelim tarzıyla son bulmaktadır. Bunlardan ikincisine, bir öğrencinin din konusundaki yalın entelektüel tartışmalardan tatmin olmayıp İslam'ın tasavvufi

anlayışına yönelmesi örnek olarak gösterilebilir. Bu durum aynı zamanda, bir kişinin dini anlayışındaki *geniş bütünleyici yeniden yapılanmayı* da temsil etmektedir (Havens, 1970) .

Cemil: tasavvuftaki kutup anlayışı işte aklın üzerinden gelirse kutup gavs veya insanı kamil anlayışı yetkin insan anlayışı benim kafama çok önceleri yatıyordu yani ilahiyata gelmeden önce (...)ilmel yakın olarak dediğim gibi meseleyi çözdüğüme inanıyorum(...) Kuru akıl diyelim yani bu kavramları bence sıkıntılı olduğu için biraz problemli anlatılamıyor kuru akıl açısından bir şeyi bilmek her şeyi çözmüyor yani korkuyu işte efendim belirsizliği kaygıyı şüpheyi gidermiyor. (...) Dolayısıyla ama orada kalmak orada sürekli uğraşmak saten bir fayda sağlamıyor onları çözmüyor yetmiyor yani aklın sıçraması veya da İslam'daki işte tasavvuftaki akıl denilen kalbi aklın fuad denilen şey yani manevi bir şey düşünce o aşamaya geçilmesi gerektiğine inanıyorum ben yani

b. Başka bir Kişinin Yardımını Arama:

Dini stresi zihinsel olarak çözmeye alternatif olarak kişi, alanla ilgili uzman birinden yardım isteyebilir. Bu çalışmada yer alan ankette, dini stres yaşayan öğrencilere, yaşadıkları stresi hangi tür özelliklere sahip insanlarla paylaşabilecekleri soruldu ve (bilimsel objektiflik, tasavvufi kişilik, ilahiyat hocalığı, psikolojik danışmanlık, dindarlık, resmi hocalık (imam veya vaiz gibi), yakınlık (anne-baba gibi), güvenilirlik ve arkadaşlık seçeneklerinden üç tercihte bulunmaları istendi. Sonuçta en çok tercih edilen üç özellik (a) *güvenilirlik*, (b) *bilimsel objektiflik* ve (d) *dindarlık* olarak ortaya çıkmıştır. Açık uçlu soruya verilen cevaplarda bazı katılımcılar, böyle bir insanda aşağıdaki nitelikleri de görmek istediklerini belirtmişlerdir: *dini iyi bilen Müslüman olma, aynı deneyimi yaşamış olma, yakınlık duygularını iletir olma ve insani değerlere önem verme.*

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bu çalışmanın amacı, yaşamları ile bağlantılı olarak İslam'la ilgili düşüncülerken ergenlerin ve ilk yetişkin Müslümanların kafalarını meşgul eden bilişsel gerilim ve çelişkilerin türlerini, yaygınlık düzeyini, yaşandığı alanları ve diğer boyutlarını belirlemeye yönelik idi.

Niceliksel verilerin faktör çözümlenmesi ve niteliksel verilerin içerik çözümlenmesi sonucu dini stresi oluşturan faktörler ve kullanılan diğer kavramlar belirlenmiştir.

İnanç Gelişimi Teorisi'ndeki inancın tanımında insanın kendini 'bir değer merkezine adanması' önemli bir boyut olarak kabul edilirse, bu çalışmada belirlenen dini stres faktörleri, bir kişinin kendini, bir değer merkezine yüksek düzeyde adanmasından az düzeyde adanmasına kadar uzanan bir düzlemde ele alınabilir.

Dini stresi oluşturan faktörler ve onu ifade etmek kullanılan diğer niteliksel ifadeler bir araya getirilecek olursa bunlar faktörler olarak: (a) *Belirsizlik-çelişki-Sorgulama*, (b) *İnanç Kaybı ve Suçluluk*, (c) *Bir bütün olarak din konusunda çelişki*, (d) *Daha Fazla Dindarlık Arayışı* (e) *Şüpheli olumlu algılama*, (f) *Varoluşsal sorgulama ve değişime açıklık* ve (g) *Şüphe karşıtlığı* şeklinde, daha özel niteliksel ifadeler olarak (a) *Belirsizlik* (b) *Şüphe* (c) *Güçlük* (Zorluk, Sorun, Problem) (d) *Çelişki* (İkilik, Zıtlık, Çatışma, Tezat) (e) *Kafa karışıklığı* (Kafa kurcalama, Zihin bulandırma) (f) *Sorgulama* (Soru işaretleri) (g) *Rahatsızlık* (Huzursuzluk, Memnun olmama, Tatmin edici olmama, Can sıkıntısı, Sıkıntı, Tedirginlik, Üzüntü yaşama, Acı verme) (h) *İnanç zedelenmesi* (Tökezlemek, Çökmek, Yıpratmak, Fikirsel darbe, Olumsuz etki yapma, İtimat sarsılması, Samimiyet azalması) (i) *İlgisizlik* (Soğukluk, İsteksizlik, Boşlama, Umursamazlık, Zevk veya haz alamama) şeklinde ortaya çıkmıştır.

Bu faktörlerin ve kullanımların oluşturduğu geniş kavramsal sistemin gerçekte daha geniş tek bir değişkenin (ki belki geçici olarak burada *kendini adama* (commitment) denebilir) alt faktörleri olup olmadığı araştırmaya değer bir konudur. Böyle varsayıldığında kişilerin sorgusuz bir kendini adama, belirsizlik, çelişkili ve sorgulamanın yaşandığı bir döneme, oradan da nihai anlam merkezlerinin yeniden gözden geçirilmesine ve şüphelerin bir hayat tarzı olarak kabul edilmesine uzanan bir yolculuktan geçebilecekleri düşünülebilir. Bu çalışmada kullanılan farkı ölçeklerin aksine bu süreci açıklamaya yönelik yeni bütünsel bir ölçeğin geliştirilmesi oldukça anlamlı olurdu.

Bu çalışmada dini stres Lise Hazırlık sınıfında, Lise 2. sınıfta ve ilahiyat fakültesi 1., 2. ve 4.'üncü sınıfta belirgin biçimde yüksek gözükmektedir. İnanç gelişimi teorisine göre aşamalar arası geçişlerde sancılı bilişsel ahenksizliklerin yaşandığı göz önüne alınırsa bu dönemlerdeki artışların aynı zamanda yapısal düzeyde geçişle iliştireli olabileceği tahmin edilebilir. Bununla birlikte bu çalışmaya dayalı olarak bunların hangi aşama geçişleri olabileceklerini tahmin etmek güç gözükmektedir. İlahiyat fakültesine özgü yorum yapmak gerekirse, ilahiyatın 1. ve 2. sınıflarında öğrencilerin çoğunun muhtemelen din konusunda ilk defa akademik düzeyde sorgulamalarla ve akıl yürütmelerle karşılaştıkları için onların önceki din anlayışına bakışları temelden yeniden inşa edilebilecek bir duruma gelmiş olabilir. 3. sınıfta bu yeni dini anlayışı inşa etme denemeleri bir süre dini stresi azaltırken, 4. sınıfta artık bunun istenilen düzeyde olamayacağını ya da başka bir ifadeyle geleneksel 'safi' dindarlığa geri dönüşün tekrar gerçekleşemeyeceğinin farkına varılmasıyla (ki bu durum bazı öğrencilerin daha çok görececiliği ve belirsizliği hayat tarzı olarak benimsemelerine yol açabilir) dini stres tekrar yükselişe geçmiş olabilir.

Dini stres yaşanan konulara gelince, ilahiyat öğrencilerine özgü olmak üzere, katılımcıların düşüncelerinde oluşan gerilim ve çelişki yaşanan konular arasında, dinin tamamı, Allah, Kuran, seküler toplumda dindar olarak yaşamak, din ve bilimin yerleri, dindarlık ve din adamlığına bakışın algılan-

ması, dini yabancılaşma, cinsiyetler arası ilişkiler ve benzeri olarak sınıflandırılmışlardır. Dini stresin yaşandığı konuları (sebepleri vb. konular da dahil) ölçmek için dini stres anketinde oluşturulan seçenekler, önceden tasarlanarak oluşturulmuş teorik seçenekler olduğundan, katılımcıların bunlarla ilgili yorumlarda bulunmaları konusunda önceden şartlandırılmış olmaları muhtemeldir. Bu konularda gerçek durumu ortaya çıkarmak için belki de en iyi yöntem, açık uçlu mülakat soruları geliştirmek ve *veriye yerleşik kuram* (grounded theory) çözümlene yöntemi ile çözümlenektir. Alternatif olarak, bu konuda elde edilen veriler, inanç gelişimi teorisi gibi belirli bir teori çerçevesinde düşüncenin içeriğine karşılık yapısı dikkate alınarak çözümlenebilir.

Özellikle ilahiyat öğrencileri ile ilgili stres konuları dikkate alındığında, din görevliliği kimliği ile ilgili bir takım sorunların bulunduğu gözlenmektedir. Din görevliliği mesleğini seçenler veya belki sadece dindar olanlar, toplumun belirli tabakalarında çeşitli güçlüklerle maruz kaldıklarını düşünmektedirler. Bu durumda din görevliliği ya da 'ilahiyatçı olma' kimliğinin hem sosyal açıdan hem de psikolojik düzeyde nasıl inşa edilmesi ve nasıl algılanması gerektiği konusu bilinçli olarak ele alınması gerekmektedir. Düşük öz saygıya sebep olabilecek bir din görevliliği imajının istenilen düzeyde etkili olmayacağı ortadadır. Bu yüzden belki de artık çoğunluğu ilahiyat mezunlarından oluşan bu meslek grubunun, kültürün diğer üyeleriyle iletişim kurarken utanç, aşağılanmışlık, sindirilmiş, bastırılmış olduklarını hissetmeyecekleri ve dindarlığını ve dini kimliğini saklamaya gerek duymayacakları yeni sosyal, politik ve kültürel şartların yaratılması gerekmektedir.

Bir dini geleneğin değer sistemini oluşturan unsurlar, bireyin yaşantısında kuşkusuz önemli düzeyde oluşturucu etkiye sahip olabilir ancak temelde nötr olarak düşünülebilir ve kişi içinde bulunduğu pedagojik, psikolojik ve sosyokültürel gelişim ve şartlar gereği bu unsurları çelişiyor veya çelişmiyor olarak algılayabilir. Dini stres konusunda belirleyici olabilecek olan bu şartların belirlenmesi, ayrıca dini stresin İslam geleneğine özgü bilişsel çözümlene biçimlerinin araştırılması bu alana önemli bir katkı sağlayacaktır. Yine dini stresin bireysel din eğitimini nasıl etkilediği, dini stres bakımından halkın yaygın "ortalama" dindarlık düzeyi ve beklentisi ile bireysel dindarlık yönelimleri arasındaki ilişkiler (dindarlık konusunda çevreden baskı hissedilip hissedilmemesi gibi), dini stresin hayatın diğer alanlarında yaşanan stresle bağlantısının olup olmadığı gibi konular gelecekteki muhtemel araştırma konuları olarak görülebilir.

Bu çalışmanın teorik çerçevesinde dini bir geleneğin değerler sistemi başlı başına bir amaç olarak değil kişinin kendini ve çevresini anlamlandırma bir araç olarak düşünülmüştür. Bu yüzden dini gerilim ve çelişkilerin yaşamı anlamlandırma araçlarına yönelik olarak oluştuğu söylenebilir. Asıl amaç Hull'un (2002) belirttiği gibi "biyolojik olana aşkınlık kazandırma" ve "insanlaşma (humanization)" olarak görülmelidir. Aksi takdirde, dini geleneğin bizzat kendisinin amaç edinildiği durumlarda dini stres, kişinin o gelenekle özdeşleşme düzeyine bağlı olarak farkı seyirler izleyebilir.

Sınırlılıklarından bahsetmek gerekirse, bu çalışma evrenini temsil etmektedir ve sadece orta öğrenimde yer alan öğrenciler ile ilahiyat fakültele-
rinde öğrenim gören öğrencilerle ilgili yapılmış bir çalışma olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca çalışmada yer alan veriler ve bulgular farklı çalışmalardan elde edilmişlerdir. Dolayısıyla bu konularda farklı yaş grupları da dahil edilerek kapsamlı çalışmaların yapılmasına ihtiyaç bulunmaktadır.

Sonuç olarak belirtmek gerekirse, sorgulama ve kuşku duyma modern eğitim sistemlerinin en önemli özelliklerinden biridir. Genel eğitim içinde yer alan din eğitiminin kendini bundan bağımsız tutması beklenemez. Kaldı ki belirli bir kültüre özgü bir değerler sistemi konusunda gerilim ve çelişkilerin oluşması gelişimin kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıkabilir. Bu yüzden şüpheden kaçmak yerine onun oluşum şartlarını belirlemek ve yaratıcılığa dönüştürmek önemlidir. Bu alanda yapılan araştırmalarda, din konusunda oluşan gerilim ve çelişkiler belirli düzeyde tutulduğu takdirde psikolojik ve pedagojik yararları dikkate alınarak teşvik edilmişlerdir. Pedagojik açıdan “en yüksek değer merkezlerine” yada dini düşüncelere “ideal” bağlılık türü, ancak kültür tarafından ‘verilen’ değer sistemlerinin iyi bir sorgulanma ve gözden geçirilme süreci sonucunda bunlarla ilgili geliştirilen yeni ikinci bir ‘bağlılık’ türü olabilir. Bu yüzden, eğitimin hedefi tek taraflı olarak öğrencilerin geliştirdikleri inanma biçimlerini sadece yıkmak değil, aynı zamanda bunların tekrar nasıl inşa edilebileceği konusunda zemin yaratmak olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abelson, R. P. (1959).** Modes of resolution of belief dilemmas. *Journal of Conflict Resolution*, 3, 343-352.
- Bahadır, A. (2002).** Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler. H. Hökeleli (Ed.). *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*. Ankara: Ankara Okulu.
- Batson, C. D. (1975).** Rational processing or rationalization?: the effect of disconfirming information on a stated religious belief. *Journal of Personality and Social Psychology*, 32, 176-184.
- Batson, A. D. & Schoenrade, P. A. (1991).** Measuring religion as quest: 1) validity concern. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 30, 416-429.
- Berger, P. L., Berger, B. & Kelner, H. (1981).** *The Homeless Mind*. Middlesex: Penguin Books.
- Bergin, A. E. & Payne, I. R. (1997).** Proposed A.g.e.nda for a Spiritual Strategy in Personality and Psychotherapy. In B Spilka and D. N. McIntosh (Eds.), *The Psychology of Religion: theoretical Approaches*. Oxford: WestviewPress.
- Bergin, A. E., Payne, I. R., & Richards, P. S. (1997).** Values in Psychotherapy. In E. P. Shafranske (ed.), *Religion and the Clinical Practice of Psychology*. Washington: American Psychological Association.
- Brown, D. J. (1981).** *Doubt and Anxiety in Theological and Psychological Perspective with Implications for Pastoral Care and Pastoral Theology*. PhD. Diss., Southwestern Baptist Theological Seminary
- Bryman, A. & Cramer, D. (2001).** *Quantitative Data Analysis with SPSS Release 10 for Windows: a guide for social scientists*. East Sussex: Routledge.

- Cofer, C. N. & Appley, M. H. (1964).** *Motivation: Theory and Research*. New York: Norton.
- Çağlar, K. (1986).** *Ergenlik Çağındaki Gençlerin Dini Şüphe ve Tereddütleri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, Türkiye
- Demirel, Ö. (2003).** *Eğitim Sözlüğü*. Ankara: Pegem
- Demirkol, B. (1989).** Vaizlerin ehliyetleri ve mesleğe yatkınlıkları üzerine deneysel bir araştırma. *A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31, 283-330.
- Dobson, C. B. (1981).** *Stress: the hidden adversary*. Lancaster: MTP Press Limited.
- Festinger, L., (1957).** *A Theory of Cognitive Dissonance*. New York: Row, Peterson and Company.
- Festinger, L., Riecken, H. W., & Schachter, S. (1956).** *When Prophecy Fails*. New York: Harper & Row.
- Fisher, S. (1994).** *Stress in Academic Life: the mental assembly line*. Bristol: The Society for Research into Higher Education & Open University Press.
- Fowler, J. (1981).** *Stages of Faith*. San Francisco: Harper & Row.
- Fraenkel, J. R. and Wallen, N. E. (1990)** *How to Design and Evaluate Research in Education*. New York: McGraw-Hill Pub.
- Funk, R. A. (1967).** A Survey of Attitudes toward Religion and Philosophy of Life in M. E. Shaw ve J. M. Wright (eds.). *Scales for the Measurement of Attitudes*. New York: McGraw-Hill.
- Genia, V. (1990a).** Psychospiritual Group Counseling for College Students. *Journal of College Student Development*, 31, 279-280.
- Genia, V. (1990b).** Interreligious Encounter Group: a psychospiritual experience for faith development. *Counselling and Values*, 35, 39-51.
- Göka, E. (1994).** Dindar hastaya psikiyatrik yaklaşım ve yardım. *Türkiye Günlüğü*, 31, 147-159.
- Havens, J. (1970).** The course of college religious conflict. *Religious Education*, LXV, 257-265.
- Helpfer, P. M. (1972).** *The Psychology of Religious Doubt*. Boston: Beacon Press.
- Hökelekli, H. (1986).** Ergenlik çağı davranışlarına din eğitiminin etkisi. *U.Ü.İ.F. Dergisi*, 14, 35-51.
- Hökelekli, H. (1988).** Ergenlik döneminde dini şüpheler. *M.E.B. Din Öğretimi Dergisi*, 14, 73-82.
- Hull, J. M. (2002).** Spiritual development: interpretations and applications. *British Journal of Religious Education*, 24, 171-182.
- Hunsberger, B., McKenzie, B., Pratt, M., & Pancer, S. M. (1993).** Religious doubt: a social psychological analysis. In M. L. Lynn & D. O. Moberg (Eds.), *Research in the Social Scientific Study of Religion* (V. 5, pp. 27-51). Greenwich, CT: JAI Press.
- Kelly, G. A. (1955).** *The Psychology of Personal Constructs* (volume one), New York: W.W. Norton & Company, Inc.
- Kula, N. (1986).** *Ergenlerde Kimlik Bunalımı ve Din Eğitiminin Etkisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, Türkiye.
- Kula, T. (Bitirme aşamasında).** *Ergenlerde Dini Stres: Diyarbakır örneği*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas, Türkiye.
- Lester, P. E. ve Bishop, L. K. (2000).** *Handbook of Tests and Measurement in Education and the Social Sciences*. London: The Scarecrow Pres.
- Mahaffy, K. A. (1996).** Cognitive dissonance and its resolution: a study of lesbian Christians. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 35, 392-402.

- Nielsen, M. E. & Fultz J. (1995).** Further examination of the relationships of religious orientation to religious Conflict. *Review of Religious Research*, 36, 369-381.
- Nielsen, M. E. (1998).** An assessment of religious conflicts and their resolutions. *Journal For the Scientific Study of Religion*, 37, 181-190.
- Nursi, S. B. (Tarihsiz).** *Sözler*. İstanbul: Ensar Neşriyat
- Ok, U. (1997).** *Dinsel Danışmanlığın Teorik Çatısı*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye.
- Ok, U. (2002).** Challenges of Studying Religion at University Level: an inquiry into stress experienced by Turkish Muslim theology students in their thinking about religion. Unpublished Doctoral Dissertation, University of Birmingham, Birmingham, UK.
- Oser, F. and Reich, K. H. (1987).** The challenge of competing explanations: the development of thinking in terms of complementarity. *Human Development*, 30, 178-186.
- Öncül, R. (200).** *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü: Dizinler*. İstanbul: M.E.B Yay.
- Öztürk, H. (1992).** *Ergenlerde din duygusu ve Allah inancının boyutları*. M.E.B. Din Öğretimi Dergisi, 32, 44-55.
- Özdemir, Z. (2004).** Ergenlerde dini konulara ve dini çoğulculuğa karşı tutum: Sivas ili örneği. Basılmamış Lisans Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas, Türkiye
- Parks, S. (1986).** *The Critical Years: the young adult search for a faith to live by*. San Francisco: Harper & Row, Publishers.
- Piker, S. (1971).** The problem of consistency in Thai religion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 11, 211-229.
- Rector, L. J. (1986).** *Toward a Phenomenology of the Experience of Religious Doubt*. Unpublished Doctoral Dissertation, University of Boston University. Boston, USA.
- Rodriguez, E. M. & Ouellette, S. C. (2000).** Gay and lesbian Christians: homosexual and religious identity integration in the members and participants of a gay-positive church. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 39, 333-347.
- Rokeach, M. (1960).** *The Open and Closed Mind: investigations into the nature of belief systems and personality systems*. New York: Basic Books.
- Simon, L., Greenberg, J. & Brehm, J. (1995).** Trivialization: the forgotten mode of dissonance reduction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, 247-260.